

Hər bazar günü bu meydanda iyirmi-otuz min manatlıq alış-veriş olur. Dükançıların da alış-verişləri öz qaydası ilə.

Meydanda bir nəfər dəllək mənim diqqətimi cəld elədi. Bu adamın nə başında, nə sifətində dərman üçün bir tük yox idi. Boyu azından bir sajen.

Dedilər: bu, məşhur usta Quludur. Bazarda dolanır, elə ki gördü kəndlinin biri daş üstündə əyləşib, xəlvətçə daldan gedib, qəfildən onun papağını götürüb, başını islatmağa başlar. Kəndlinin qışqırtısı heç bir fayda verməz. Güclə başını qırxıb, bir şahı pulunu alıb əldən qoyacaq." "Restoranın təmizliyinə söz yoxdur. Divarlarının yanında çarpayılar qoyulmuş, hamısının üstünə fərşlər salınmışdır. Bir kənarda kürə qoyulub. Restoran sahibi də başında araçqın, döşündə döşlük, kürənin arxasında durub, qabağında düzülmüş tavalardan, qazanlardan müş-tərilərin istadikləri xörəkləri çəkib verir. Çarpayılardan üstündə neçə nəfər əyləşib. Kimi xörək yeyir, kimi içir, kimi qəlyan, ya çubuq çəkir." "Qərvənddə camaat çoxdur və camaatın həştad faizi Kəkilbəyovlardır. Hər baqqalı, demirçini, kömürçünü, arabacı... dindirirsən, deyir, mənim fəmilim Kəkilbəyovdur.

Kəkil bəy keçmişdə Qərvənddə və ətrafında sayılan bir adam imiş. Qocaların dediyinə görə onun on iki oğlu var idi. Hər sübh çıxıb qapıda qoyulmuş çarpayının üstündə əyləşərdi və on iki oğlu da səf çəkib qulluğunda durub onun əmrini gözləyərdi. Hər birinə vəzifəsini söyləyib yola salardı. O on iki nəfərin övladından bir kənd əmələ gəlib." "Əgər Ağdamın hamı hacılarından və kərbəlayı-məşədilərindən, seyidlərindən, kəndlər arasında olan qurtarmaz və tükənməz müharibələrdən söhbət başlasa, gərək bir il burada otursun." "Bir qədər gedib uzun bir hasara çatdıq. Hasar bir dağın başında "Qarqar" deyilən bir çaya tərəf enib, çaydan keçib o biri dağın üstünə diklənbidir. Gəndən baxanda guya bir bayquş qanadlarını çayın kənarlarına sərüb, çaydan su içməkdədir.

Məşədi Səttar dedi:

-Bu hasara Əsgərən deyirlər. Gərək eşitmiş olasınız.

Dedim:

-Çox gözəl eşitmişəm və oxumuşam...lxtiyar mənim əlimdə olsaydı, bu hasarı, qədim hasardan olmasına baxmayaraq, kökündən qazardım. Bəlkə bayquş kimi göz qabağında durub, keçmiş qanlı günləri baxanların yadına gətirməyə"və s... (Xortdansəfər boyu "bitərəf səyyah müşahidəçiliyi" nə əksərən sadıq qalsa da, göstərilən sonuncu dialoq yeganə epizoddur ki, Əbdürrəhim bəy olaraq müəllifin məsələyə münasibəti nizami pozur.)

"Yoldaşımın adı Məşədi Səttardır"...

Yol təəssüratı digər bir narratoru söyləməndə konkret istiqamətlərə yönəldilir və situativ məqamlarda dəqiqləşdirilir. Xortdanın "Yoldaşımın adı Məşədi Səttardır. Şuşada sərrac dükkanı var və hər bazar günü Ağdama gəlib gedərdi. Bu, bir söhbətçil arif adam idi və danışığında da əhli-savad olduğu da anlaşıldı"-deyə təqdim etdiyi ikinci narrator, Ağdamdan Şuşaya çatana qədər hər halına bələd olduğu ərazinin, yolüstü rastlaşdığı, portreti Xortdanın təsviri ilə çəkilməklə paralel təhkiyəyə imkan yaradan obrazların tipik xüsusiyyətlərinin özünə-məxsus təhkiyəçisi qismində təqdim olunur. Yazıcının təqdimatında Məşədi Səttar həm də bir bələdçidir, bu yerlərin adamıdır. Xortdanın söyləməndəki "üfüqi" zahiriliyin "şaqli" dərinliyini, yəni zahiri yaradan səbəbləri də ətraflı bilir, bütün həyatını bu yerlərdə yaşamış, keçmişin, reallığın bütün məziyyətlərini araşdırıb düzgün qərarlar qəbul etmiş bu "müsinni" şəxs dünyagörmüş adamdır, hətta sanki öz qədim yurdunun yaşiddir, tarixi hadisələrin gözü ilə görmüş kimi danışır və artıq ətrafında baş verənlər, gördüyü, eşitdiyi qeyri-adi olaylar belə onun təcübündən kənarda qalır. "Xocalı çayını və "Çaparxana"sını keçib bir səhraya çıxdıq. Yolun altında və üstündə nizamlı düzülmüş "Tökmə təpələr" var idi.

Məşədi Səttar nağıl etdi ki, bu təpələr də qədim hasardandır. Burada qədim zamanda Sultan Səlimlə Şah İsmayılın arasında böyük müharibələr olubdur."

Yazıçı "məkan"ı qurur və oxucuda məkan haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Sonrakı prosesdə ilk baxışdan seçilməyən rənglərin, görünməyən tərəflərin spesifikasiyasını tam işıqlandırılması üçün yeni bir cəhd lazım gəlir. "Romanınin həyat görüntüləri üçün həm özünün mövqeyini, həm də bu həyatın ifadəsini yaratmaq mövqeyini müəyyənləşdirən hansısa forma-janr mahiyyətli maskaya ehtiyacı olur" (M.M.Baxtin) ki, Məşədi Səttarın bir surət kimi səhnəyə gətirilməsi məhz bu məqsədə xidmət edir, bir obraz kimi funksional fəaliyyəti yalnız onun təhkiyəsi ilə bağlıdır və bədii priyom kimi bunu da Əbdürrəhim bəyin uğurlu yazı manerası olaraq qiymətləndirmək lazımdır. "Bir-iki verst getmişdik ki, "Nəsirbəyli" adlı bir kəndin qabağında bir nəfər müsini kişi əl ələyib faytonu dayandırdı və yavaşca danə dedi, faytonçu üzünü mənə çöndərib dedi:

-Bu kişi mənim dayımdır. Şəhərdə vacib işi var, izin verin yanımda əyləşdirim.

Cavabında dedim:

- Sənin dayın mənim yanımda da əyləşə bilər. Bahəm söhbət edə-ədə gedərik. Təklil də mənə əl verməz."

Elə qəhrəmanının tanımadığı yol adamına belə kübar münasibətindən Qarabağın nəcib övladı olduğunu artıq biruzə edən yazıçı, adlarından tutmuş, ərazinin detallaşdırılmış təsvirinə qədər dəqiqliklə qələmə aldığı ətraf kəndləri, dəyişmiş məkanı, eləcə də ümumi panoramdan ayıraraq ön plana çəkdiyi üç tipajı nabeled narratorun - Xortdanın söyləməndə təqdim etməklə ekspressivliyə xələl gətirməsin deyər, bu yerdə təhkiyəni hər həftə Şuşadan Ağdama gedib-qayıtmalı olan Məşədi Səttara "həvalə edərək" ustalıqla yeni vəziyyət yaradır. Yolda rastlaşdıqları "evini imam yıxmış" üç nəfərin əhvalatını olayların şahidi və sərraclıq uyuşmayan geniş dünyagörüşlü, bir az da Yusif Sərrac kimi açıq düşüncəli (Ə.Haqverdiyevin öz qəhrəmanını M.F.Axundzadənin qəhrəmanı kimi sərraclıq peşəsinə bağlaması bəlkə də təsadüf deyildi) Məşədi Səttarın söyləməndə və şərhində təqdim olunmasına ədibin məqsədli seçilmiş ifadə tərzini desək, səhv etmərik. Məşədi Səfər, Məşədi Seyfulla və Hacı Mehdi oğlu Əsgər, Məşədi Səttarın yaxşı tanıdığı, ünsiyyətdə olduğu adamlardandır, bu yerlərin yaşam mentalitetinin müxtəlif yaş qrupunu təmsil edən nümayəndələrdir. Hər üçü iflasa uğramış ticarətçidirlər və hər üçü ticarətə yaraşmayan israfçılığın, diqqətsizliyin, plansızlığın qurbanı olmuşlar. Məşədi Səttarın söyləməndə hər üç personaj eyni ritmə, üsluba malik təhkiyə və inkişaf xətti üzrə təqdim olunur. Əvvəl qəhrəmanın ilk görünüşü, zahiri portreti, bundan sonra Məşədi Səttarla "teması", daha sonra Məşədi Səttarın söyləməndə dəqiq mahiyyətli bədii detallardan qurulmuş süjet daxilində qəhrəmanın şəxsiyyətinin aşkarlanmasına yönəlməmiş inkişaf xətti təhkiyəni konkret mərhələlərə bölür və müəllifin məramını uğurla doğruldur.

"Bu kişi varlı-hallı bir adam idi"...

Birinci personaj - "Bu kişi varlı-hallı bir adam idi. İldə bir-iki dəfə Şiraza gedib, oradan neçə yük papaq dərisi gətirərdi. Yaxşı da qazanardı."

Məşədi Səfər hər ilin məhərrəm ayında yeddi gün bol-bol imam əhsanı verərək ehtiyacı olanlardan daha çox mollaların, seyidlərin qarnını doyurmaqla, satdığı evinin son pullarını Məşədi ziyarətinə xərcləməklə var-yoxdan çıxıb, Yəni "axirət cənnətini qazanmaq" naminə gerçək dünyasını cəhənnəmə döndərərək. Artıq ömrünün çoxunu yaşamış bu adam böyük peşmançılıq keçirsə də, dəyişmək, əvvəlki həyatını qaytarmaq iqtidarında deyildir. O, başına gələnlərdən dərs alıb başqa yönlü yeni həyata da cəhd göstərmir, artıq olanlarla barışmış, taleyin hökmünə boyun əymişdir.

-Əhvalim necədir, ev-uşaq salamatdır mı?

- Nə əhval, ay məşədi? Əhvalim budur ki, görürsən. Qoca vaxtımda görə-cəklil günlərim var imiş. Bir vaxt var idi sənin kimi qonaqların iyirmisi qapımdan girərdi. Xəcalət çəkmirdim. İndi...Özün görürsən. İndi, budur, səni görüb

...Qalan dövlətinin də axırına İrandan gəlmiş bir dərviş daş atdı. Dərviş elmi-kimyada məharət yetirdiyinə bunu inandırır və hər mədəni döndərib qızıl elmək sirrini bildiyini söyləmişdi. Bu bədbəxt oğlu da aldanıb dərvişi gətirib saldı evinə. Əlində olan mayanın hamısını kürədə yandırdı və sonra, bir səhər durub dərvişi qaçmış gördü."

Göründüyü kimi, bu qəhrəman "Hacı Mehdi oğlu Əsgər" adlandırılır və artıq adı qəhrəman haqqında müəyyən bir fikir yaradır. Şəxsiyyəti hələ də yəqin ki, yaxşılıqla məşhur kişinin kölgəsində qalmış, amma hissiyyəti, zəka potensialı, Dilboz atının sürətinə müvafiq, qaynarqanlı bu gənc sadəcə Əsgərdir, atasının hacı "tituluna" rəğmən, bəlkə də soydaşlarından daha geniş imkanlara malik olsa da, adının qarşısına rütbə qoşulmasının "qayğısına qalmamışdır", özəlliyə öz mühitini çoxdan arxada qoymuşdur. "Bir dəfə dost-aşnasına xəbər verdi ki, hamısı cümə günü ona, aşırmaplova qonaqdılar. Biz çox fikir elədik ki, "aşırma plov" bu nəyə deyir, bir şey anlaya bilmədik.

Axşam cəm olduq bunun evinə. Adama bir-iki stəkan şirin çay içib bir qədar söhbət edəndən sonra hər iki adama bir məcməyi plov gəldi və hər məcməyidə iki ədəd kəklik ayaq-ayağa bağlanıb plovun üstündən aşırılmışdı. Aşırma plov bu imiş." Məşədi Səttarın söylədiyi bir-neçə kiçik, lakin tutarlı epizoddan məlum olur ki, Əsgər həyatı bütün gözəlliyi ilə, seve-seve, duya-duya yaşamaqdan zövq alır və ətrafındakı hər kəsi bu zövqün içində görmək istəyir, ancaq "hər birinsanın bir zəif cəhəti vardır" məntiqilə yaşayan camaat üçün, bu özəllik onun kəsiri, sızıntı ötürən çatıdır. Əsgər bu baxımdan camaat arasında bir növ "ağ qarğa" təsiri bağışlayır. "İndi bunun Ağdamda bir xırdaca dükanı var, oturub alış-veriş eləyir. Hər nə qazansa, dost-aşna yolunda xərc eləyir. Bir nəfər onun axırncı köynəyini istəyə, yəqin çıxarıb verər" - ifadəsi ilə yazıçı qəhrəmanın portretininin yekun cizgilərini vurur və eyni zamanda həm oxucu, həm də qarşı tərəflə, camaatla qarşı-qarşıya qoyur. Sanki "nəticəyə" hazırlıq görür, oxucunun diqqətini sözün tam mənasında fəallaşdırmaqla öz ardınca aparır.

Yeri gəlmişkən, Ə.Haqverdiyevin nəsr əsərlərində qəhrəmanı əhatə edən konkret bir icma, insan toplumu, cəmiyyətin, camaatın obrazı (camaat obrazı adlandırmaq daha uyğundur) haqqında xüsusi mövqeli və statuslu qəhrəman kimi söz deməyə dəyər, çünki bütün situasiyalarda bu obraz öz siması, xarakterik cəhətlərilə müəyyən bir səviyyəyə görünür və tipik səciyyə daşıyır və Camaat obrazının stabil mövqeyi daha çox Ə.Haqverdiyev yaradıcılığının fərdi xüsusiyyətləri kimi özünü doğruldur. Bunu "Xortdanın cəhənnəm məktubları"nda yer almış bir neçə variantdan əlavə, yazıçının "Uca dağ başında", "Çəşmək", "Haqq Mövcud", "Şeyx Şəban", "Mirzə Səfər" və s hekayələrində müşahidə etmək olar. M.M.Baxtin "Romanda zaman və xronotopun formaları" adlı tədqiqat əsərində kökü çox qədim dövrlərlə bağlanan plüt, axmaq və təlxək obrazlarının prozaik janrlarda funksiyasını təhlil edərək göstərir ki, bu obrazlar öz ətrafında xüsusi bir ovqat, xronotop yaradır. Bu fiqurlar özlərilə ədəbiyyata əvvəla xalq meydan tamaşalarının havasını gətirirlər, yəni xalq gülüşüylə əlaqə-dardırlar. İkincisi bu fiqurların elədikləri, danışdıqları meydan teatrında olduğu kimi zahiri örtük, maska xarakterinə daşıyır, əslində onların fəaliyyətini olduğu kimi deyil başqa yöndən, həftə bəlkə əks mənada qəbul etmək lazımdır. Üçüncü məsələ isə onların mövcudluğunun digər bir mövcudluğa dolay yolla əks etdirməsidir. Onlar özəl bir əlahiddəliyə və hüquqa - bu dünyaya özgə olmaq hüququna malikdirlər, onlar mövcud yaşayış qaydalarının heç birilə ittifaqa girmirlər, heç nə onları razı salmır, onlar hər bir vəziyyətin astarını, yalanını görürlər".

Ə.Haqverdiyevin maarifçilik baxışlarının əsas cəhətlərindən biri hər bir vətəndaşında, zəkanın, düşüncənin və enerjinin işığını görə bilmək, duymaq bacarığı idi. Camaatın hər bir üzvünün "dəliliyə" namizədliyi, yəni camaatdan ayrılıb "təklənmiş"liyə təhkim edilməsi hər bir üzvün öz daxilində narahatlıq yaradan, düşündürən insanlıq zəkasının, təbii insan psixologiyasının nəyisə

dərk etmək, özü haqda, özünə aydın olmayanı, yaxud aydın olsa, özünə etiraf edə bilmədiyini eşitmək ehtiyacından irəli gəlir.

Ə.Haqverdiyevin təsvirində rəngarəng variantlı "camaat" ümumi bir yolla gedən insan qrupudur. Xalq gülüşüylə bu insan toplumunun üzvləri arasında o bütün fərqləri aradan götürür, obrazda ümumi bir bütövlük, vəhdət yaradır. Yazıçının "Camaat"ı qəhrəmanlarla münasibətdə inkişaf etdiyi, daha doğrusu, onun xarakterik xüsusiyyətləri öz üzvlərinə münasibətdə aşkarlandığı kimi, ayrı-ayrı qəhrəmanların Camaata münasibəti, davranış və fəaliyyəti də qəhrəmanın taleyini müəyyənləşdirir. Camaatın bir personaj olaraq davranış stereotiplərinin hüdudları müəllif tərəfindən dəqiqliklə, aydın şəkildə göstərilir və bununla da onun funksional xarakteristikası öz təbii axarı ilə biçimlənib müəyyən şəkil alır. Onun bir obraz olaraq portret cizgiləri müəyyən bir fərd ömrünün ümumiliyinin təsdiqi, yaxud inkarıyla meydana gəlir. (Şeyx Şəban, Mirzə Səfər) Yəni yazıçı əsərdə qəhrəmanın bütöv ömrünün ayrı-ayrı situativ məqamlarında səciyyəvi cəhətlərini aşkara çıxarırsa, eyni zamanda onunla qarşılıqlı şəkildə Camaat obrazı da bütövləşir. Lakin fərd və cəmiyyət qarşılıqlı münasibəti həmişə eyni tipdə olmur, dramatik pafosdan asılı olaraq Camaat obrazının və onu təşkil edənlərin xarakteri dəyişir, nəticə məhz qarşılıqlı münasibətin yekunu kimi meydana çıxır.

Bizim nəzərdən keçirdiyimiz Camaatın mənsub olduğu səhər global baxıma daxil deyildir, yəni Azərbaycan şəhərinin ümumiləşdirilmiş obrazı deyil, özünün konkret məkanına, əhvali-ruhiyyəsinə bağlı olan əyalət şəhəridir. Yazdan payıza qədər təbiətindən tutmuş, iqtisadiyyatına, məişətinə qədər çoxluq, bayram əhvali-ruhiyyəsi ilə yaşayan, payızdan yeni bahara qədər isə həmin əhvali-ruhiyyənin havası ilə o şəraitə bərpa etməyə çalışan şəhərin özünəməxsus stereotip qaydaları, psixologiyası vardır və yazıçı həmin yerlərin sakininin söyləməndə bu ovqatı çox təbii bir şəkildə ifadə edir:

"Bizim Ağdam bazarını gördünüz. Tühaf bir bazardır. Orada bu bazardan o bazaradək tamam bikaçlılıqdır. Alış-veriş nüdrəten olur, bəlkə bir yerdə ölü düşsə, kəfən, sidrül kafur üçün bazara gələn ola. Dükancılar dəstə-dəstə bu dükanda o dükanda yığışib boş söhbətlərlə vaxt keçirirlər.

İttifaqın, Bakıdan, Tiflisdən, ələlxusus Moskvadan tacirlərin biri qayıdıb gələndə bazarda bayram olur. Neçə günlərlə bədbəxtlərə rahatlıq verməyib, hər gün başına cəm olub, onu gördüyündən, eşitdiyindən, gedib gəldiyindən danışdırıb qulaq asırlar."

Əsgər, var-dövlətinin "dibinə daş atmış" dərvişə aldanarkən artıq öz əhatəsinin əyləncəsinə, təlxəyinə çevrilmənin "sözbirliyi" təhlükəsinə tuş gəlmişdi. Lakin camaata maymaq biçimində görünən cavan, mənsub olduğu toplumdan daha tədbirli, daha ayıq, daha xarizmatik olduğunu və ondan daha yüksəkdə dayandığını arifanə hərəkətilə sübut edir. Qəhrəmanın mənəvi portreti bu dəfə davranışında tamamlanır. Məlum olur ki, Əsgər gördüyü kimi sadələvh deyil, dost-tanışa göstərdiyi xidmət, diqqət də axmaqlılığının, avamıqlığının nəticəsi deyil, sadəcə onun həqiqi istəyi, həyata bağlılığı, bir az da gerçəkliyə maksimalist yanaşma tərzindən irəli gəlir. Əsgər müəllifin yazıçı müşahidələrinin "yetirməsi" olan müasir gəncliyin tipik nümayəndəsidir, şəxsiyyəti məkanının sərhədlərini aşib keçən zamanə cavanıdır və düzünü desək, müəllif rəğbətini onun tərəfində olduğu da açıq-aydın duyulur. Hissiyatına azadlıq vermiş Əsgər onu əhatə edən bazar əhlinin, Camaatın nəbzini tutmağı da bacarır. Ə.Haqverdiyev bu əsərində yumoristik tonda olsa da, "hədəfə alınmış"ı "hədəfə alınmışların" fəvqünə qaldırır, bu dəfə "şuxluq etmək" üçün dəli hazırlayan camaat ("Uca dağ başında", "Çəşmək" hekayələrində olduğu kimi) özü "dəli"liyə tuş gəlir.

"Haman buradan atlı keçən oğlan birdən bazardan yox oldu. Tamam iki həftə dükanı bağlı qaldı. Sonra məlum oldu ki, Qazax qəzasında bir nəfərdə "Diliboz" cinsindən bir atın sorağını eşidib, onun dalınca gedib. Haman atdır ki, indi altında idi.

İki həftədən sonra bazar adamı bunun qayıtdığından xəbər tutub, bir-birlərinə söz verdilər ki, Hacı Mehdi oğlundan haraya getdiyini və bu iki həftənin ərzində nə yerlərdə gəzdiyini bir nəfər xəbər almasın. Guya ki o, buradan heç bir yana getməmişdi.

Əsgər gəlir bazara. Dükanların qabağında dolanır. Ancaq bir dükancı buna etina eləməyir. Salam verir. Salamını soyuq bir halda alıb, yenə işinə məşğul olurlar. Əsgərin bağı çatlayır. Necə ola bilər ki, bu bir belə zəhmət çəkib gedib "Dilboz"lardan at gətirsin, amma bunu bir adam xəbər almasın!

...Dükançılar bununla bir neçə dəfə belə rəftar edəndən sonra Əsgər əhvalatı duyur.

Bir dəfə yenə görür ki, bir dükanda neçə nəfər əyləşib laqqırtı vurur. Durub yavaş-yavaş o tərəfə yönəlir.

O biri dəfələr tək dükançılardan biri qalxıb deyəndə ki:

-A kişi, yaxşı yadıma düşdü, Hacı İmamqulunun vekselinin vaxtıdır, aparım, onun pulunu verim.

Əsgər ondan cəld qalxıb, əbanın altından beşaçılan tüfəngi çıxarıb, patronlayıb dedi:

-Əyləş yerə! Yoxsa odladım! Hər kəs yerindən qalxsa, atamın oğlu deyiləm cəmdəyini yerdə qoymasam.

Hamı susub sakit əyləşdi. Əsgər dedi:

-İndi qulaq verin. Bir nəfərdən xəbər aldım ki, Qazax mahalında Rüstəm bəyin ilxısında "Dilboz" nəslindən bir at var ki, dünyanın yarısına dəyər...

Burada Əsgər iki həftənin içərisində başına gələnləri tüfəngi adamlara tərəf tutmuş nağıl ələyib qurtarandan sonra dedi:

-İndi mən sözümü qurtardım. Hər kəsin harada nə işi var isə buyurub gedə bilər.

Camaat gülüşüb xəbər verdilər ki, heç kəsin heç yerdə işi yoxdur. Hamı avaradır. Elə məhz onunla şuxluq eləmək istəyirdilər."

Əsgər Camaatın onu gülüş, "şuxluq" yerinə çevirmək istəyini onun özünə qarşı yönəldir və bütün mənalarda ondan üstün olduğunu, hər hərəkətinə cavab vermək qabiliyyətini göstərir, ən əsası isə ona qarşı göstərdiyi qeyri-etik davranış "həmləsini" elə camaatın "öz dilində" cavablandırır, onun özünü "şuxluq" hədəfinə çevirir.

"Kürən atın belində yel kimi gələn" oğlanın hekayətinin bitirilməsi və Xortdanın Şuşaya çatması ilə yolçuluq süjeti yekunlaşır və buna müvafiq olaraq yol boyu rastlaşdıqları üç qəhrəmanın təqdimatçısı Məşədi Səttar da "fəaliyyətinə son verir", mənzil başına çataraq "səhnədən" kənarlaşır.

"Gecə saat on ikiyə yaxın Şuşaya varid olduq. Ancaq şəhər görünməyirdi. Ətrafda xarabalıqdan savay bir şey yoxdu..."

P.S. Şuşaya varid olmaq yanğısı...

Ə. Haqverdiyevin bədii nəsrinin tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafiyanı nəşr etdirdiyim 2002-ci ildə artıq on il idi Şuşa cəhənnəm zilləti çəkirdi, bu ağrıyla kitabın adını "Nəgah xəyalıma cəhənnəm düşdü" qoydum. Amma onda da inanırdım, indi də əminəm: günlərin birində yenə Əbdürrəhim bəyin Şuşasına varid olarıq. Lap "ətrafda xarabalıqdan savay bir şey" olmasa belə, kül olmuş torpağını öpüb gözlərimizin üzərinə qoyanda bizi nəfəsimizdən tanıyır, ruhları pərə-pərə düşmüş şərəfli övladlarının xatirinə bağışlayar, bir də o dogma bağına basar bizi gözəl yurdunuz.

